

РОЗДІЛ 12. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 342.4.01:342.413

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.52>

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ТРАНЗИТ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

Бєлов Д.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>*

Бєлова М.В.,

*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2077-2342>*

Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Конституційний транзит: окремі питання теорії.

Стаття присвячена дослідженню феномену конституційного транзиту та його особливостей в контексті сучасного розвитку України. Автор розглядає конституційний транзит як складний, багатовимірний процес, що охоплює широкий спектр правових, політичних та соціальних змін. У роботі аналізуються теоретичні засади конституційного транзиту, його окремі етапи та ключові фактори, що впливають на успішність демократичних перетворень.

Особлива увага приділяється специфіці конституційного транзиту в Україні, зокрема в умовах російсько-української війни та post-bellum періоду. Автор виділяє основні проблеми, з якими стикається Україна в процесі конституційних трансформацій, включаючи нестабільність демократичних інститутів, обмеженість економічного потенціалу та кризові явища в культурному середовищі.

У статті пропонується аналіз можливих етапів конституційної трансформації України після завершення війни, включаючи невідкладні зміни для забезпечення національної безпеки, розробку комплексної стратегії реформ, громадське обговорення змін, законодавчий процес та імплементацію прийнятих рішень.

Автор підкреслює необхідність врахування національних особливостей, історичних традицій та суспільного менталітету при проведенні конституційних реформ. Наголошується на важливості створення такої інституційної конституційної системи, яка б ефективно координувала діяльність усіх суспільних підсистем та регулювала поведінку учасників трансформаційних процесів.

Дослідження демонструє, що конституційний транзит в Україні є частиною глобального процесу демократизації, але має свої унікальні риси, зумовлені історичним досвідом та сучасними викликами. Стаття торкається й розуміння складності та багатогранності процесів конституційної трансформації в перехідних суспільствах.

Ключові слова: конституційний транзит, демократизація, конституційна реформа, post-bellum період, інституційна трансформація, конституціоналізм, Конституція України.

Byelov D.M., Bielova M.V. Constitutional Transit: Specific Issues of Theory.

The article is devoted to the study of the phenomenon of constitutional transit and its features in the context of modern development of Ukraine. The author considers constitutional transit as a complex,

multidimensional process that encompasses a wide range of legal, political, and social changes. The paper analyzes the theoretical foundations of constitutional transit, its individual stages, and key factors influencing the success of democratic transformations.

Particular attention is paid to the specifics of constitutional transit in Ukraine, especially in the context of the Russian-Ukrainian war and the post-bellum period. The author identifies the main problems faced by Ukraine in the process of constitutional transformations, including the instability of democratic institutions, limited economic potential, and crisis phenomena in the cultural environment.

The article offers an analysis of possible stages of constitutional transformation in Ukraine after the end of the war, including urgent changes to ensure national security, development of a comprehensive reform strategy, public discussion of changes, legislative process, and implementation of adopted decisions.

The author emphasizes the need to take into account national characteristics, historical traditions, and social mentality when conducting constitutional reforms. The importance of creating an institutional constitutional system that would effectively coordinate the activities of all social subsystems and regulate the behavior of participants in transformational processes is emphasized.

The study demonstrates that constitutional transit in Ukraine is part of the global process of democratization, but has its unique features due to historical experience and modern challenges. The article also touches upon the understanding of the complexity and multifaceted nature of constitutional transformation processes in transitional societies.

Key words: constitutional transit, democratization, constitutional reform, post-bellum period, institutional transformation, constitutionalism, Constitution of Ukraine.

Постановка питання. Конституційний транзит є одним із ключових процесів у розвитку сучасних демократичних держав, що відображає перехід від одного конституційного ладу до іншого. Цей феномен набуває особливої актуальності в контексті глобальних політичних та соціальних трансформацій, які спостерігаються у багатьох країнах світу. Конституційний транзит не лише визначає напрямок розвитку державно-правових інститутів, але й впливає на формування нової політичної культури та суспільних відносин [1, с. 78].

У сучасному розумінні конституційний транзит являє собою складний, багатовимірний процес, який охоплює широкий спектр правових, політичних та соціальних змін. Він включає в себе не тільки формальну зміну конституційних норм, але й глибинну трансформацію всієї системи державного управління, переосмислення ролі громадянського суспільства та переформатування взаємовідносин між державою і громадянином. Особливої ваги набуває вивчення механізмів та інструментів конституційного транзиту, які дозволяють ефективно здійснювати такі масштабні перетворення з мінімальними ризиками для стабільності держави [2, с.86].

Дослідження конституційного транзиту має важливе теоретичне та практичне значення, особливо для країн, які перебувають у процесі демократичних перетворень або стикаються з необхідністю модернізації своїх конституційних систем. Аналіз успішних прикладів конституційного транзиту, а також вивчення проблем та викликів, які виникають у цьому процесі, дозволяє виробити ефективні стратегії конституційних реформ та уникнути потенційних загроз для демократичного розвитку. У цьому контексті особливої актуальності набуває комплексне дослідження теоретичних засад, міжнародного досвіду та практичних аспектів реалізації конституційного транзиту в сучасних умовах.

Аналіз наукової літератури з теми дослідження. Проблематика конституційного транзиту привертала увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них варто відзначити праці таких науковців, як Х. Лінц, А. Степан, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, які заклали теоретичні основи вивчення демократичних переходів. У вітчизняній науці значний внесок у дослідження конституційного транзиту зробили М. Козюбра, В. Шаповал, Ю. Барабаш, О. Бориславська, А. Крусян. Їхні роботи охоплюють широкий спектр питань: від теоретичних засад конституціоналізму до практичних аспектів реалізації конституційних реформ. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, проблема конституційного транзиту залишається актуальною, особливо в контексті сучасних глобальних викликів та специфіки розвитку окремих держав.

Метою дослідження є комплексний аналіз феномену конституційного транзиту, його теоретичних засад, механізмів реалізації та практичних наслідків для розвитку демократичних інститутів держави. Дослідження спрямоване на виявлення ключових факторів, що впливають на

успішність конституційного транзиту в умовах сучасних політико-правових реалій. Особлива увага приділяється вивченню специфіки конституційного транзиту в контексті українських реалій та перспектив удосконалення вітчизняної конституційної системи.

Виклад матеріалу дослідження. Насамперед відзначимо, теорія конституційного транзиту є важливою складовою сучасної політичної та правової науки, яка досліджує процеси переходу від авторитарних або тоталітарних режимів до демократичних форм правління. Ця теорія зародилася в контексті т.зв. «третьої хвилі демократизації» у 1970-х роках і набула особливої актуальності після розпаду Радянського Союзу та соціалістичного блоку. Конституційний транзит розглядається як комплексний процес, що включає не лише формальну зміну конституційних норм, але й глибинну трансформацію політичних інститутів, правової культури та суспільних відносин. При цьому, ключовими елементами теорії є аналіз факторів, що сприяють або перешкоджають демократичному переходу, вивчення різних моделей транзиту та оцінка їх ефективності в різних соціально-політичних контекстах [3, с. 79].

Одним з центральних аспектів теорії конституційного транзиту є дослідження етапів переходу від авторитаризму до демократії. Зазвичай виділяють три основні фази: лібералізацію, демократизацію та консолідацію демократії. Кожен з цих етапів має свої особливості та виклики, які потребують специфічних підходів та рішень. Важливим елементом теорії є також аналіз ролі різних акторів у процесі транзиту, включаючи політичні еліти, громадянське суспільство, міжнародні організації та зовнішні держави. Особлива увага приділяється проблемам інституційного дизайну, зокрема вибору форми правління, виборчої системи та механізмів захисту прав людини, які мають забезпечити стабільність та ефективність нового демократичного режиму. Теорія конституційного транзиту продовжує розвиватися, враховуючи нові виклики та особливості сучасних політичних процесів у різних регіонах світу [4, с. 63].

Сучасна Україна знаходиться на етапі кардинальних трансформацій, які глибоко впливають на фундаментальні основи суспільного устрою та традиційні підходи до конституційного права. Важливо підкреслити, що ці зміни не є поверхневими, а торкаються самої сутності суспільства, яке проходить через складний процес конституційного транзиту.

Завершуючи ще один період незалежності, українське суспільство зіткнулося з комплексом серйозних викликів у різних сферах життєдіяльності держави. Серед них можна виділити: нестабільність демократичних інститутів, обмеженість потенціалу для розвитку в рамках існуючої економічної моделі, а також кризові явища в культурному середовищі країни.

Так, зокрема, сутність нестабільності демократичних інститутів в Україні полягає у їхній недостатній укоріненості в політичній системі та суспільстві, що проявляється у ряді взаємопов'язаних факторів. По-перше, це слабкість правової культури та недостатня повага до конституційних норм як серед політичних еліт, так і серед громадян. По-друге, наявність сильних неформальних інститутів, таких як корупція, які підривають ефективність формальних демократичних механізмів. По-третє, недосконалість системи стримувань і противаг, що призводить до періодичних конфліктів між гілками влади та нестабільності політичного курсу. Всі ці фактори в сукупності створюють ситуацію, коли демократичні інститути в Україні, хоча й існують формально, часто не здатні ефективно виконувати свої функції, що призводить до циклічних криз та ускладнює процес демократичного розвитку країни.

Ці факти вказують на вичерпання ефективності пострадянської моделі розвитку, яка базувалася на спробі поєднати інституційні зразки розвинених демократій з радянськими суспільними інститутами, практиками та цінностями. Наслідком такого підходу стало формування гібридних структур, які створюють значні перешкоди для подальшої демократизації українського суспільства, його економічного прогресу та культурного розвитку.

Відповідно, Україна потребує кардинальних змін у різних сферах суспільного життя, здійсненню яких, зокрема, покликані сприяти конституційні реформи. Їх стратегічною метою є формування нової системи суспільних відносин, трансформація ціннісних засад життя українського соціуму. Очікувані зміни, у свою чергу, потребують інституціоналізації і ключове значення тут належить Конституції як Основному Закону країни. За нових умов набувають актуальності питання адекватності Основного Закону новій системі суспільних відносин, яка має постати як результат реформ, можливих напрямів зміни Конституції, пошуку довгострокового суспільного консенсусу навколо конституційних норм. З огляду на це, очевидно є необхідність подальшої роботи над змінами до Конституції відповідних політичних інститутів, політичної еліти, суспільства в

цілому, вироблення змін до Конституції шляхом широкого суспільного діалогу та їх оформлення через передбачені Конституцією правові механізми [5, с. 5].

Ми пишемо Конституцію на віки, – не втомлювався повторювати голова робочої групи першої Конституційної комісії, корифей української юридичної науки Л. Юзьков [6, с. 23]. Чи вірив він насправді в ці слова? Може, й так, хоча не міг не розуміти, що плід компромісу в епоху політичного зламу потребуватиме подальших змін. І ми всі були свідками певних метаморфоз із трансформації й відновлення Конституції. Однак життя триває, суспільні процеси виносять на порядок денний питання про оновлення Основного Закону. Бо, ідилічний, він загалом розв'язує проблеми державотворення, однак через деякі «деталі», «дрібниці» (з яких, як відомо, власне, й складається життя) подеколи опиняється в глухому куті. Породжуються настільки непередбачувані управлінсько-правові химери, що суспільство замість наблизитися віддаляється від характеристики «громадянське» з космічною швидкістю. І світ час від часу вказує нам: межу цивілізованості порушено [6, с. 23].

Як зазначив ще у В. Шаповал, українська Конституція 1996 року була розроблена й ухвалена як основний закон держави, а не громадянського суспільства [7] (як це мало б бути). Тому її регулятивний потенціал від самого початку мав обмежені часово-просторові рамки. В якості Основного Закону на транзитний період Конституція України виявилася цілком придатною. Проте протягом свого інтенсивного застосування вона майже вичерпала притаманні їй позитивні регулятивні властивості. Конституція 1996 року була розрахована на посттоталітарну державу й суспільство, але виявилася функціонально недосконалою в умовах ширшої політичної свободи, економічного ринку й зростаючої активності громадянського суспільства.

Шукаючи відповіді на запитання чому ми змінюємо Конституцію і в який спосіб це робити, які сутнісні та ситуативні чинники впливають на конституційні перетворення, які уроки з цього можна винести, як конституційні зміни мають кореспондуватися з іншими суспільними реформами, перш за все, на наш погляд, варто звернути увагу на проблеми власне конституційного транзиту в новітній історії України [5, с. 6].

Після завершення російсько-української війни Україна, ймовірно, зіткнеться з необхідністю суттєвих змін до Конституції, які відобразатимуть нові реалії та виклики *post-bellum* періоду. Ці зміни можуть включати посилення положень щодо національної безпеки та оборони, зокрема закріплення механізмів протидії зовнішній агресії. Можливе переосмислення територіального устрою держави з урахуванням наслідків війни та потреб реінтеграції звільнених територій. Ймовірно, будуть внесені зміни, спрямовані на зміцнення демократичних інститутів та механізмів захисту прав людини, особливо в контексті подолання наслідків воєнних дій. Конституція може бути доповнена положеннями щодо перехідного правосуддя. Економічний блок Конституції може зазнати змін для створення правових засад відбудови країни та залучення міжнародних інвестицій. Також можливе посилення ролі місцевого самоврядування та децентралізації як засобу підвищення стійкості держави. Ці зміни будуть спрямовані на створення конституційної основи для відновлення, модернізації та європейської інтеграції України, враховуючи уроки війни та нові стратегічні пріоритети держави.

Варто зазначити, що було б методологічно некоректно зводити всю сутність порівняльних досліджень конституційних змін в Україні після здобуття незалежності до спрощеного розуміння «парадигми конституційного транзиту». Транзитологія, як наукова галузь, що досліджує закономірності різноманітних конституційних трансформацій сучасності, не має на меті створення універсальних шаблонів демократизації. Ключове поняття - конституційний транзит - охоплює широкий спектр процесів переходу від попереднього, недемократичного стану України до нового.

Протягом більш ніж двох десятиліть розвитку конституційної транзитології кінцевою метою «переходу» зазвичай вважався певний варіант демократичного устрою. Однак практика показала, що досягнення цієї мети часто виявляється складним завданням. Проте, невдача в реалізації ідеалістичних очікувань транзитологічної теорії не означає заперечення важливості порівняльних досліджень сучасних конституційних трансформацій як таких. Цей підхід дозволяє більш глибоко та об'єктивно аналізувати процеси конституційних змін, враховуючи їх складність та багатогранність, без обмеження рамками попередньо встановлених моделей чи очікувань [8, с. 64].

У контексті цього категорію «конституційний транзит» варто розглядати як *стан переходу конституціоналізму Української держави, з одного стану до іншого*. Відмітимо, що такий стан переходу, його проходження не є однолінійним процесом, а може носити багатовекторний характер

розвитку. Тобто, конституційний транзит може охоплювати усі типи перехідних станів конституціоналізму з точки зору суттєвої зміни їх характеру: не тільки від авторитаризму до демократії, але й навпаки у відповідності з національними соціокультурними й політичними особливостями, цінностями, звісно, із врахуванням передових наукових світових досягнень [9, с. 49].

Інституційні трансформаційні процеси в Україні, які закладені в основу конституційного транзиту, вступили в суперечність із фактичним станом суспільства, не забезпечуючи останньому необхідних умов визначеного функціонування та розвитку. Ці суперечливі тенденції тільки свідчать про те, що українське суспільство змінюється, формується у новому якісному рівні, тобто, у них «вмирає» одна й одночасно «народжується» інша соціальна сутність, усвідомлення й аналіз якої дозволить просунутися в розумінні ключових процесів і побачити якісно необхідне нове, що виникає в ході цих перетворень. Складається переконання, що справжній масштаб таких змін, що сьогодні відбуваються в Україні, та інших держав транзитивного типу, можна оцінити як початок нової епохи відродження – епохи конституційної трансформації, у результаті якої деякі його інституційні системи зазнаватимуть значну якісно нову зміну.

Конституційна трансформація України після завершення російсько-української війни може пройти через кілька ключових етапів. Так, на наш погляд, перший етап, ймовірно, буде зосереджений на невідкладних змінах, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, відновленням територіальної цілісності та впровадженням механізмів перехідного правосуддя. Другий етап може включати глибинний аналіз конституційної системи та розробку комплексної стратегії реформ, враховуючи уроки війни та нові геополітичні реалії. Третій етап може бути присвячений широкому громадському обговоренню запропонованих змін, залученню міжнародних експертів та досягненню суспільного консенсусу щодо ключових аспектів конституційної реформи. Четвертий етап може включати законодавчий процес внесення змін до Конституції, який може супроводжуватися референдумом з ключових питань. П'ятий етап може бути спрямований на імплементацію прийнятих змін, що включатиме адаптацію законодавства, реорганізацію державних інститутів та проведення відповідних реформ у різних сферах суспільного життя. Завершальний етап може бути присвячений моніторингу ефективності нових конституційних норм та механізмів, з можливістю подальшого коригування для забезпечення стабільності та розвитку оновленої конституційної системи України.

Саме в цьому й полягає сутність конституційного транзиту. Ця обставина обумовлює необхідність наукового вивчення сутності та особливостей українського суспільства, з урахуванням історично сформованих традицій, політичної культури, суспільного менталітету. Тільки таким чином можливо знайти власні та ефективні форми та методи політичного самовизначення та розвитку [9, с. 50].

Висновки. У теоретичному аспекті, інституційне дослідження «конституційного транзиту» повинно зосереджуватися на двох ключових аспектах. По-перше, це вивчення процесу формування інституційної структури держави. По-друге, це аналіз сутності, особливостей та ефективності основних учасників цього процесу в контексті розвитку українського суспільства. Ця проблематика вимагає глибокого, комплексного та міждисциплінарного підходу, а також ретельної методологічної розробки. Мета полягає у створенні такої інституційної конституційної системи, яка б могла ефективно координувати діяльність усіх суспільних підсистем, регулювати поведінку та впливати на менталітет учасників трансформаційних процесів.

Україна, як і інші держави перехідного типу, особливо в умовах російсько-української війни, наразі переживає етап суттєвої зміни парадигми сучасного конституціоналізму. Цей період конституційного транзиту характеризується якісною реструктуризацією не лише конституційної, але й усієї соціальної, політичної та культурної системи. Ця тенденція набуває все більшого значення, стаючи ключовим фактором, що впливає на всі аспекти суспільства, яке трансформується. Однак, ці процеси стикаються з різноманітними перешкодами. Деякі з них є наслідками помилок, допущених на початкових етапах конституційних реформ, інші пов'язані з особливостями колишньої радянської системи, що ускладнює процес політичного та соціального самовизначення таких країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. *Монографія*. В. Березний: РК «Євростандарт», 2011. 400 с.

2. Белов Д.М. Конституційний процес в Україні: окремі аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2011. Випуск 15. Частина 1. С. 84–91.
3. Белов Д.М. Конституційний транзит в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Випуск 20. С. 77–81.
4. Белов Д.М. Удосконалення Конституції як спосіб реалізації парадигми конституціоналізму. *Форум права*. 2012. № 3. С. 62–67.
5. Проблеми конституційного транзиту в Україні / С.О. Янішевський, О.А. Фісун [та ін.]; за ред. В.М. Яблонського, С.О. Янішевського. К.: НІСД, 2011. 52 с.
6. Писаренко С. Ми пишемо конституцію навіки. *Віче*. 2010. № 3. С. 23–25.
7. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: *підручник*. К.: АртЕк, Вища школа, 1997. 611 с.
8. Мельвиль А.Ю. Про траєкторію посткомуністичних трансформацій. *Поліс*. 2014. № 2. С. 64–75.
9. Бунецький Л. Політичний транзит України: інституційний аспект. *Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр.* Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. С. 49–57.